

ВИВЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОГО СЦЕНАРІЮ У ПСИХОЛОГІЇ РОЗВИТКУ

Т.О.Костіна

старший викладач кафедри психології та педагогіки

Академії муніципального управління

У даній статті розкрито питання підходів до вікової періодизації становлення індивіда у психології розвитку. Співставлені методологічні підходи виділення етапів формування життєвого сценарію особистості. Окреслені головні детермінуючі фактори, що обумовлюють становлення життєвого сценарію індивіда у дитячі роки. Підкреслено значення аналізу дитинства для розвитку незалежної та автономної особистості.

Ключові слова: життєвий сценарій, життєвий стиль, психічний розвиток, психологія розвитку.

У час соціально-економічних та політичних змін, що відбуваються у суспільстві на перший план виходять дослідження, які спрямовані на виділення та аналіз факторів, які сприяли б формуванню такої особистості, що здатна самостійно будувати свій життєвий шлях. Такі дослідження були б неповними без аналізу умов протікання дитинства та специфіки взаємодії людини з батьками та близьким оточенням.

На сьогодні у психології розвитку не достатньо висвітлено питання щодо формування життєвого сценарію особистості. Зокрема, недостатньо робіт, присвячених критичному аналізу та поєднанню поглядів різних психологічних концепцій. Тому головне завдання нашої статті ми бачимо у виділенні та розкритті важливих ідей, які стосуються ролі дитинства у формуванні та подальшому протіканні життєвого сценарію індивіда.

Особливу роль у формуванні життєвого сценарію особистості відіграє дитинство. Саме в ньому закладаються основи для подальшого розгортання життєвого плану людини. Вивчення процесу формування та перебігу життєвого сценарію особистості неможливий без аналізу загальних закономірностей розвитку індивіда, особливо у дитячі роки. Тому ми розглянули основні підходи у визначенні факторів, що обумовлюють розвиток дитини.

У ході дослідження головних детермінант, які є рушійними силами у розвитку особистості, історично сформувалися розмежування у поглядах вчених. Одні на перше місце ставили біологічні фактори (С. Холл, А. Гезелл, Р. Хевігерст), інші – соціальні (Р. Селман, М. Мід). На сьогодні ми бачимо тенденцію об'єднання біогенетичного та соціогенетичного підходів, які поєднуються у діалектичному підході (Б.Г.Ананьєв, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, Д.Б.Ельконін) [3; 5; 6].

Перші концепції психічного розвитку дітей виникли під впливом закону еволюції Ч. Дарві-

на і так званого біогенетичного закону, який базується на принципі рекапітуляції (повторення) [8]. За цим законом історичний розвиток виду відображається у індивідуальному розвитку організму [13].

Принцип рекапітуляції був покладений в основу біогенетичної концепції американського вченого С. Холла. У своїй теорії він розглядав психічний розвиток дитини як преформований, тобто обумовлений генетично [13]. Процес виховання, навчання, свідомої діяльності особистості та вплив соціуму розглядалися автором як вторинні фактори, які не є визначальними у психічному розвитку.

Відповідно до теорії С. Холла, кожен індивід у процесі свого розвитку проходить етапи, що відповідають періодам еволюції розвитку людства. Автор виділив чотири основних етапи: раннє дитинство (перші чотири роки життя) відтворює тваринну фазу розвитку; дитинство (від п'яти до семи років) відповідає історичній епісоду полювання та рибальства; отрочество, або передпідлітковий період розвитку (від восьми до дванадцяти років), – відповідає кінцевій дикості і початку цивілізації, це період «бурі і натиску»; юність, або пубертатний період [10].

Слід зазначити, що біогенетична теорія С. Холла піддавалися справедливій критиці через заперечення автором впливу навколишніх соціокультурних умов на психічний розвиток індивіда.

Наступний представник біогенетичного напрямку, учень С.Холла, Арнольд Гезелл. Згідно теорії дозрівання А. Гезелла, існує вроджена тенденція до оптимального розвитку – фізичний зріст, руховий та психічний розвиток проходять ряд вікових стадій у строго визначеній послідовності [13]. Окреслені вченим етапи відрізняються один від одного темпом розвитку, кількісним „приростом поведінки”. Таку стадіальну закономірність А. Гезелл відобразив у сформованому ним загальному

законі розвитку: темп психічного розвитку найбільш високий у перші роки життя і в міру дорослішання відбувається уповільнення його швидкості. Періодизація вікового розвитку А. Гезелла ґрунтується на розмежуванні періодів за критерієм зміни внутрішнього темпу зростання: від народження до 1 року – найбільш високий „приріст” поведінки; від 1 року до 3 – середній; від 3 років до 18 років – низький темп розвитку [13, 48].

А. Гезелл розглядав розвиток дитини як форму адаптації до навколишнього середовища, в основі якої лежать біологічні фактори дозрівання. На думку вченого, процесом дозрівання спільно керують біологічні та генетичні чинники, які і визначають послідовність появи поведінкових рис і тенденцій розвитку [7]. Таким чином, здібності й вміння виникають самі по собі і не залежать від спеціального навчання і практики. Таке твердження заперечує усяку можливість для батьків і вчителів впливати на розвиток дитини.

Австрійський психолог К. Бюллер створив концепцію психічного розвитку дитини, яка відома як преформістська теорія трьох ступенів розвитку. За цією теорією кожна дитина у своєму розвитку проходить закономірно три стадії, які відповідають стадіям еволюції форм поведінки тварин: інстинкт, дресирування, інтелект [13]. Як і попередні автори, К. Бюллер розглядав біологічний фактор як основний у процесі розвитку індивіда.

Альберт Бандура, представник соціально-когнітивного напрямку, вирішальним фактором психічного розвитку назвав соціальне середовище. Він вважав, що діти навчаються і дорослішають шляхом спостереження за поведінкою інших людей, бажачи походити на своїх батьків. Цей процес автор назвав моделюванням. Пізніше моделювання перетворюється на процес соціалізації, у ході якого формуються звичні моделі реакцій [13].

Автор теорії персоналізму, німецький психолог В. Штерн, поставив у центр своїх дослідницьких інтересів аналіз духовного розвитку дитини, формування цілісної структури особистості індивіда. Автор вважав, що особистість – це свідомо та цілісна структура, яка має певну глибину у формі свідомого та несвідомого. В. Штерн вважав, що розвиток дитини обумовлений задатками, які складають фундамент індивіда для його саморозкриття. Але напрямок цього саморозкриття значною мірою обумовлений тим середовищем, у якому зростає дитина [13]. На думку вченого, потенційні можливості дитини при народженні досить невідомі, вона сама ще не усвідомлює свої здібності та нахили. Саме середовище також допомагає дитині усвідомити себе. При цьому дитина намагається взяти із середовища усе

те, що відповідає її потенційним можливостям і ставить перепону на шляху тих можливостей, які суперечать її внутрішнім устремлінням. Наявність такого бар'єру унеможливорює їх вплив на розвиток дитини. Погляди вченого та виділення ним двох чинників (спадковість та середовище), які обумовлюють розвиток особистості та впливають на протікання її життєвого шляху, отримали назву теорії конвергенції двох факторів.

Визначну роль впливу соціокультурних факторів на розвиток та подальший життєвий шлях індивіда відводила соціолог та етнопсихолог М. Мід. Порівнюючи особливості статевого дозрівання, формування структури самосвідомості, самооцінки у представників різних народностей, вона підкреслювала залежність цих процесів у першу чергу від культурних традицій, особливостей виховання та навчання дітей, домінуючого стилю спілкування у родині [9].

У психології розвитку закріпилося декілька напрямків, які вивчали вплив раннього дитинства на формування життєвого сценарію особистості. Головна відмінність цих напрямів полягає у виділенні головних факторів, які, на думку вчених, мають важливе значення у процесі створення життєвого сценарію індивіду.

Представники психоаналітичного напрямку (З.Фрейд, К.-Г.Юнг, А.Адлер) відводили дитинству вирішальну роль у формуванні особистості та її подальшого життєвого шляху, але на перший план ставили різні детермінуючі фактори. Так, А. Адлер головну роль відводив почуттю неповноцінності та бажанню його подолати [1]. З.Фрейд акцентував увагу на лібідозних устремліннях особистості та можливостей їх задоволення [12]. К.-Г. Юнг одним із чинників, які впливають на формування життєвого шляху, бачив у архетипах [14].

Засновник психоаналізу, Зігмунд Фрейд, вирішальним фактором, що обумовлює протікання життя індивіда, вбачав у сексуальній енергії, із якою народжується індивід. Кожен індивід у процесі свого розвитку повинен пройти певні психосексуальні стадії у міру дозрівання організму. З. Фрейд вважав, що ці стадії є універсальними для усіх людей і не залежать від їх культурного рівня [12]. Кожну стадію автор пов'язав із певною тілесною (ерогенною) зоною, із якою пов'язане відчуття задоволення у даному віці. Якщо індивід у ході свого розвитку не пройшов адекватно певну стадію, то відбувається процес „застрягання” на цій стадії, що буде впливати на протікання усього подальшого життя індивіда.

А. Адлер стверджував, що життєвий стиль (загальна життєва установка) закладається у дитячі роки: „Ми знаємо..., що життєвий стиль кристалізується у нахилах, що формуються у

дитинстві: з формуванням прототипу, яке відбувається у віці чотирьох-п'яти років" [1, 185]. Зауважимо, що життєвий стиль дитини автор називає прототипом. Життєвий стиль і прототип вчений співвідносить як зрілий та незрілий плоди: прототип – це незрілий плід, який у подальшому „визріє” у життєвий стиль дорослої особистості [1, 129]. Як же відбувається формування прототипу? Головними факторами формування особистості у концепції індивідуальної психології постають почуття неповноцінності та почуття переваги. Характер прототипа (моделі майбутньої дорослої особистості) закладається у дитинстві під впливом відчуття дитиною своєї неповноцінності у порівнянні із дорослими. Така ситуація важко переноситься дитиною, і вона починає шукати шляхи виходу з неї. Стилі вирішення цього базового почуття впливають на формування життєвого стилю. Рушійною силою є наявність цілі, яку дитина обирає для себе. Саме ціль дає сили для подолання неприємної ситуації і є детермінуючою силою у формуванні особистості. Вона може мати різні форми у різних людей, але завжди у своїй основі містить бажання подолати почуття неповноцінності: „...життя – це досягнення цілі чи форми, а прагнення до переваги – це рушійна сила для досягнення форми” [1, 58].

У процесі формування прототипу, встановлюється спрямованість та орієнтація життя індивіда. Все це, на думку А. Адлера, дає можливість передбачити події, що відбудуться у його подальшому житті. У формуванні прототипу важливу роль відіграє особиста схема аперцепції дитини – сприймання ситуації через призму власних переконань та інтересів [1]. Дитина сприйматиме ситуацію не такою, як вона є, а такою, якою вона їй здається. Саме схема аперцепції визначає „форму” життєвого стилю особистості, який у свою чергу визначатиме суб'єктивні реакції індивіда на будь-які життєві ситуації. Через наявність помилок у схемі аперцепції можливе формування помилкового життєвого стилю особистості. Крім помилкового, А. Адлер виділяв нормальний життєвий стиль, що сприяє успішній адаптації індивіда у соціумі, у той час помилковий перешкоджає, або й унеможлиблює її.

Важливою силою, що впливає на формування життєвого стилю, А. Адлер бачить у вихованні, зокрема, у значному виховному впливі таких соціальних інститутів як дитячий садок та школа. Саме у цих інституціях, особливо у школі, проявляться помилки у прототипі дитини. А. Адлер підкреслює, що помилковий прототип може не проявлятися у сприятливих умовах, але він завжди буде помітний у напружених життєвих ситуаціях. Реагування на ситуацію через призму помилкового прототипу

заважатиме вирішенню проблеми. Такий стиль реагування може тривати роками, що, звичайно, негативно впливатиме на життєвий шлях індивіда, заважатиме його особистісному зростанню [2].

За А. Адлером, наявність життєвого стилю особистості дає можливість передбачити її майбутнє. Так, досліджуючи ранні спогади індивіда, можна віднайти помилки у його прототипі, що заважають у дорослому житті. Автор дотримувався такої точки зору, що змінити життєвий стиль дорослої людини дуже важко, а інколи і неможливо. У більшості випадків життєвий стиль ніколи не змінюється. Тому вчений і відводив головну роль ранньому дитинству у процесі становлення індивіда. Саме у цей віковий період закладаються основи життєвого стилю, який у залежності від життєвої ситуації, в якій знаходиться дитина, призводить до формування нормального прототипу або помилкового. Сформований прототип впливатиме на подальший перебіг дорослого життя, адже „усе наше психічне життя реалізує те, що було закладено у дитинстві” [1, 185].

Важливий внесок у розуміння чинників, що обумовлюють процеси у дорослому житті особистості, зробив Е. Берн. Для позначення цих факторів він ввів поняття „життєвий сценарій”. Нагадаємо, що сценарій, за Е.Берном, – це неусвідомлюваний план життя, який закладається у дитинстві. Як і А. Адлер, визначну роль для формування життєвого сценарію особистості вчений відводить ранньому дитинству [1]. Він зазначав, що сценарій формується до шести років, а інколи – до трьох. Як і А. Адлер, Е. Берн розмежовує поняття життєвого сценарію дорослої особистості та малої дитини. Сценарій останньої він називає протоколом і визначає як „примітивну форму” життєвого сценарію. Цей архаїчний варіант сценарію створюється у свідомості дитини в тому віці, коли для неї реальні лише члени її родини. На цій стадії формування протоколу дитина спілкується з обмеженою кількістю дорослих, які досить прямолінійно програють свої ролі, які обумовлені їх станом у певній соціальній групі (наприклад, родина, дитячий притулок тощо). Такі групи мають чіткі правила поведінки, і в них дитина не може навчитися гнучкості поведінки.

Загальне правило щодо формування сценаріїв, яке висунув Е. Берн, наступне: „при інших рівних умовах діти слідує сценаріям їх батьків” [4, 227]. Автор також виділяє такі фактори, що можуть впливати на формування життєвого сценарію індивіда: батьки дитини, батьки батьків (дідуся та бабусі), умови, у яких відбувалося зачаття дитини, ім'я та прізвище дитини тощо.

У питанні вікової періодизації, що впливає на формування життєвого сценарію індивіда, Е.Берн багато в чому спирається на вікову періодизацію розвитку З. Фрейда [4]. Початкове сценарне програмування бере початок у період грудного годування новонародженого і відбувається у вигляді коротких „протоколів”, які у майбутньому стануть основою для формування сценарію. В залежності від ставлення матері до дитини, що проявляється у програванні певних паттернів, закладаються основи для різних типів сценаріїв. У ситуації позитивного ставлення закладаються основи для сценарію переможця, негативне ставлення сприяє сценарію переможеного. На основі ранніх рішень (у перші місяці життя) у дитини формується базова життєва (екзистенціальна) позиція, яка буде впливати та „виправдовувати” хід протікання сценарію особистості.

У віковий період від двох до шести років відбувається закріплення сценарних рішень, які були прийняті на першій фазі. Крім того, ця фаза розвитку сценарію обумовлюється наявністю Едипового комплексу. На цій стадії дитину відмежовують від грудей та привчають „до горщика”. Таким якостям як терпіння, акуратність, жіночність, мужність батьки вчать саме у цей віковий період. У період 5-6 років дитина визначає, які почуття вона буде демонструвати для досягнення своїх цілей. Дитина може випробувати різні почуття: гнів, біль, почуття провини, страх, усвідомлення своєї правоти, подив, тріумф. В залежності від того, як батьки будуть реагувати на те чи інше почуття, вони будуть закріплюватися у поведінці дитини. У подальшому житті таке почуття буде базовим на реагування будь-яких життєвих ситуацій [4].

На локомоторній (руховій) стадії, яка охоплює віковий період від шести до десяти років, у дитини, за Е. Берном, закріплюється протокол майбутнього сценарію. До кінця цього періоду у дитини формується риса особистості, яка відповідає на питання: „Якщо я не можу говорити відверто і розповідати все як є, то як краще злукавити, щоб досягти свого?”. Для відповіді на поставлене питання дитині знадо-

бляться знання, які вона отримала в ході спілкування з однолітками, батьками, вчителями, однокласниками, друзями, у результаті чого виникає, за термінологією К. Юнга, „персона”. К. Юнг визначав персону як „ad hoc – засвоєне відношення”, як певну маску, „яка допомагає особистості встановлювати відповідність зі своїми свідомими намірами і в той же час зустрічати вимоги та точки зору оточуючих” [141]. На основі такого засвоєння формується соціальна особистість, що проявлятиметься у дорослому житті. Персона у дорослому житті виконує функцію пристосування до вимог соціуму.

Підлітковий вік, за Е. Берном, – це період, коли людина коливається між сценарієм та антисценарієм. Термін „анти сценарій” визначається у ТА як „частина сценарію, перетворена людиною на його протилежність” [10; с. 363]. У підлітковому віці відбувається перегляд свого сценарію, відбувається надання йому більш реалістичних рис. До кінця підліткового віку та на початку юнацького людина приймає остаточне рішення щодо ходу протікання свого сценарію. Слід зазначити, що саме у юнацькому віці можливе усвідомлення людиною того, що вона може зробити незалежний вибір, який не буде підпорядкований її сценарним рішенням, прийнятих у дитинстві.

На думку Е.Берна, до 20 років відбувається ніби „репетиція” життєвих невдач або перемог, що складатимуть основу життєвого сценарію. Власне сценарій, за Е. Берном, починає активно розгортись на третьому десятилітті: „... перші невдачі – усього лише репетиція, а сама вистава починається лише на третьому десятилітті” [4, 332].

Отже, життєвий стиль особистості, закладений у дитинстві, впливає на усе подальше життя. Він проявляється в усіх сферах життя особистості від вибору діяльності до вирішення проблеми любові та подружнього життя. Тому дослідження динаміки формування життєвого стилю та можливостей його корегування у дорослому житті, є важливим питанням для сучасної психологічної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адлер А. Наука жить / А. Адлер; [пер.с англ. и нем.] ; сост.-ред. А.А. Юдин. – К. : Port-Royal, 1997. – 288 с.
2. Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии / А. Адлер. – М.: Когито-Центр, 2002. – 325 с.
3. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Ананьев Б.Г. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
4. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Э. Берн; [пер. с англ.]. – Екатеринбург: Литур, 2001. – 576 с.
5. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте / Божович Л.И. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.

6. *Выготский Л.С.* Проблема возраста: Собр. соч-й в 6 т. / Выготский Л.С. – М.: Педагогика, 1984. - Т.4. – С. 244-268.
7. *Кон И.С.* Психология ранней юности / Кон И.С. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
8. *Марциновская Т. Д.* История детской психологии: Учебник для пед. вузов / Марциновская Т.Д. – М. : Гуманит.изд. центр ВЛАДОС, 1998. – 272 с.
9. *Мид М.* Культура и мир детства: Избр. Произведения / Мид М. – М.: Наука, 1988. – 482 с.
10. *Райс Ф.* Психология подросткового и юношеского возраста / Райс Ф. – СПб.: Питер, 2000. – 624 с.
11. *Стюарт Й., Джойнс В.* Основы ТА: Транзакційний аналіз / Стюарт Й., Джойнс В.; [пер. з англ.]. – К.: ФАДА, ЛТД, 2002. – 393 с.
12. *Фрейд З.* Введение в психоанализ: Лекции / Фрейд З. – М.: СГУ, 2000. – 669 с.
13. *Хьел Л., Зиглер Д.* Теории личности / Хьел Л., Зиглер Д. – [3-е изд.]. – СПб.: Питер, 2007. – 607 с.
14. *Шаповаленко И.В.* Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / Шаповаленко И.В. – М.: Гардарики, 2005. – 349 с.
15. *Юнг К.-Г.* Душа и миф: шесть архетипов / Юнг К.-Г.; [пер. с англ.]. – К.: Порт-Рояль, 1997. – 384 с.

Стаття надійшла до редакції 25.06.2010 р.